

Palkovič, Vladimír

Eschatologické momenty v literárních pamíatkach

In: *Myšlenkové toposy literatury v česko-slovenských souvislostech : (minulost a současnost)*. Pospíšil, Ivo (editor); Zelenková, Anna (editor). Vydání první Brno: Tribun EU, 2014, pp. 79-87

ISBN 978-80-263-0738-9

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.81551>

Access Date: 12. 03. 2025

Version: 20250223

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ESCHATOLOGICKÉ MOMENTY V LITERÁRNYCH PAMIATKACH

Vladimír Palkovič (Nitra)

Kľúčové slová

eschatológia, homiletika, memento mori, topos, smrť, legenda, kázeň

Abstrakt

Eschatológia, ktorá v teológii existovala storočia ako náuka o posledných veciach, sa dostala do popredia nielen teologického myslenia. Epizóda smrti patrila k najvýznamnejším okruhom epizód v stredovekých legendách a povestiach. Autor sa v hodine smrti sústredil na esteticky najvýznamnejšie prostriedky a myšlienkovy najdôležitejšie odkazy. Kým stredoveká a neskôr aj baroková literatúra vystrihla pred náhlou smrťou ako nebezpečenstvom, humanistická literatúra na „posledné veci človeka“ v porovnaní s barokovou literatúrou nazerala sterilne, čo bolo spôsobené predovšetkým v jej ukotvenosti v antike, ktorá skôr ako na element smrti prihliadala na element života. S cieľovou prípravou na dobrú smrť ako filozofiou trestu alebo odmeny za život na zemi sa zaoberala predovšetkým baroková homiletika.

Key words

eschatology, homiletics, memento mori, topos, death, legend, sermon

Abstract

Eschatology, that existed in theology centuries as a study of last things got recognized in broader fields of knowledge. The episode of death pertained to most important episode branch in medieval legends and tales. The author in the hour of death concentrated on esthetic most important means and thought legacies. While the medieval and later baroque literature refrained from accident death as from danger, the humanistic literature viewed the „last things of man” in sterile picture that rooted above all in

antics. Antics looked on the element of life above the element of death. Baroque homiletics concerned with targeted preparation for a good death, in philosophical point of view as a sentence or reward for life on the Earth.

Eschatológia, ktorá v teológii existovala storočia ako náuka o posledných veciach, sa dostala do popredia nielen teologického myslenia. Eschatologické kázanie vidí prítomný čas vo svetle minulosti a hovorí ľuďom, že tento súčasný, prírodný a dejinný svet, v ktorom žijeme, nie je jediným svetom, ale že tento svet je vzhľadom k večnosti časný a prechodný, ba dokonca prázdny a neskutočný. Svet je ničotný nielen preto, že je pomimutelný, ale i preto, že ho človek premenil v priestor, v ktorom sídli zlo a vládne hriech. Už v predkresťanských obdobiach nachádzame v rôznych kultúrach dôkazy o tom, že človek o smrti často rozmýšľal a pripravoval sa na ňu.

Grécke poňatie smrti určované predovšetkým Platónom bolo idealistické a dualistické. Na matériu sa pozeralo ako podstatu zla, kým duch zastupoval to pozitívne a božské. Človek bol v tomto poňatí pozoruhodný výtvor, v ktorom sa obidve protikladné skutočnosti, čiže matéria a duch, stretávajú. Tak je človek rozporuplná, fatálna bytosť, v ktorej je duch – božská podstata uväznený v tele. Cesta rozumného človeka tak spočíva v tom, že zachádza s telom ako s hrobom ducha a týmto nepriateľstvom k telu sa pripravuje na nesmrteľnosť. Smrť je v tom prípade veľkou udalosťou, pri ktorej sa otvárajú brány väzenia a zajatá duša sa dostáva na slobodu. Smrť je teda pravým priateľom človeka, ktorý ho oslobodzuje z neprirodzenej závislosti na materii – tele. Exponentom takého idealistického poňatia smrti je aj Sokrates, ktorý svoju smrť berie ako slávnosť a v momente smrti prináša obeť bohu života Apolónovi, aby tak smrť označil ako skutočné zrodenie, ako skutočný vstup do života.

Biblické poňatie smrti sa od platónskeho výrazne odlišuje, pretože chápe človeka v nedeliteľnej celistvosti a jednote ako Božie stvorenie, ktoré nemožno rozdeliť na telo a dušu. Ani smrť nie je idealisticky krásna a jasná, ale prežívaná vo svojej skutočnej, neprizdobenej realite ako zničujúci nepriateľ života, ktorý človeka ako takého pohl-

tí celého, čiže umiera telo aj duša. S Kristom, ktorý vstal z mŕtvych, ale existuje nádej, že Božou milosťou bude celý človek opäť prebudенý k novému životu.

Obidve hľadiská nestoja v priamom protiklade, nie sú žiadnymi nehybnými, presne oddelenými útvarmi. Znamená to, že prešli procesom zmien, ktorý poukazuje na veľkú vzájomnú podobnosť. Vo všetkých kultúrach je na počiatku istota umierania a mýtom živená existencia znovuzrodenia. Je ale potrebné povedať, že v žiadnej kultúre nie je smrť chápaná ako celková smrť v prísnom slova zmysle. Všade nachádzame nejakú formu ďalšieho života, úplná ničota je nemysliteľná.

V období stredoveku bolo umieranie a smrť jednou z mimoriadne frekventovaných tém. Bezprostredný dosah smrti, s ktorou sa človek stretával na každom kroku, urobil z nej každodennú udalosť, oveľa menej izolovanú od života. *„Ve středověku bylo zobrazování smrti ovlivněno církevními požadavky na umění. Smrt byla líčena naturalisticky, aby vyvolala v obyčejných lidech pocity úzkosti a marnosti lidského života a tím zdůraznila potřebu pokání. Líčení tělesné smrti se stávalo příležitostí, jak zmenšit význam pozemského života ve prospěch života věčného.“*¹

Slovesná tvorba sa obyčajne ale nezaoberala úmrtím masy, kým to neboli bojovníci, alebo niečím významné kolektívy. Bezmenné masy, ktoré sa v dejinách prechodne objavovali, po istom čase upadli do zabudnutia. Inak to bolo s hierarchicky nadradenými osobnosťami. Adresné zobrazenia posledných chvíľ života boli určené osobám významným, či už spoločensky, politicky alebo nábožensky a od opisov smrti anonymných jednotlivcov sa výrazne odlišovali. Kategória smrti v písomne zachytenom literárnom texte predstavovala najmä tri funkcie:

1. oslavu svätého, ktorý svojou smrťou oslavuje Boha,
2. smrť ako trest alebo odmena pre človeka,
3. smrť ako didaktický impulz vyzývajúci k spravodlivému a cnostnému životu.

¹ Le Goff, Jacques – Schmitt, Jean–Claude: *Encyklopedie středověku*. Praha: Vyšehrad 2002, s. 678.

Epizóda smrti patrila k najvýznamnejším okruhom epizód v stredovekých legendách a povestiach, kde sa autor v hodine smrti sústredil na esteticky najvýznamnejšie prostriedky a myšlienkovú najdôležitejšie odkazy. Bolo pravidlom, že významný svätec opúšťa tento svet s požehnaním alebo modlitbou na perách a historické udalosti, ktoré by nás dnes výsostne zaujímali, v texte neboli vypovedané, alebo ich autor podal pre nás odlišným a neraz i nezrozumiteľným spôsobom. Z tohto dôvodu je nevyhnutné rozlíšiť literárny aspekt od aspektu historického, hoci bývajú v niektorých legendách previazané tak, že je naozaj komplikované odhaliť ich vzájomné zastúpenie. V iných prípadoch zas hranicu medzi nimi zdanlivo vidno zreteľnejšie, ako napríklad v legende o svätej Kataríne, ktorá pracuje s veľkolepou symbolikou: „*Když ji vedli na popraviště, zvedla oči k nebi a modlila se: Náděje a spáso věřících, ozdobo a slávo panen! Ježíši, dobrý králi, zapřísahám tě, aby dosáhl tvé milosti každý, kdo si vzpomene na mé umučení nebo mě bude vzývat v hodině smrti či v jakékoli tísni. ... Když ji srazili hlavu, z jejího těla místo krve teklo mléko. Její tělo vzali andělé, odnesli je z toho místa na horu Sinaj cestou delší než dvacet dnů a tam ji s úctou pochovali. Z jejích kostí neustále prýští olej, který léčí údy všech slabých.*“² Z literárneho hľadiska, keďže išlo o postavu vznešenú a významnú, opis smrti vykazuje isté znaky topických princípov so silnou symbolickou hodnotou, ktoré sa prelínajú s faktami dokumentárnej povahy.

V okamihu blízkej smrti taktiež dochádza k dôležitým udalostiam, ktoré uzatvárajú život umierajúceho a zanechávajú jeho duchovný odkaz pre nasledujúce generácie. V prípade svätej Kataríny autor ústami svätice vyprosuje milosti pre všetkých, ktorí si na ňu s úctou spomenú. Rozprávač sa ujíma odkazu slovami samotnej svätice, ktorá prejavuje viac starosti o poslanstvo svojej smrti než strachu pred utrpením, ktoré mučenie sprevádza. Nejde len o konkrétne uctievanie svätej Kataríny, ale o všeobecné poslanstvo,³ kto-

² De Voragine, Jakub: *Legenda aurea*. Praha: Vyšehrad 1984, s. 348.

³ Vyskytuje sa v rôznych variáciách aj v iných legendách, napr. v legende o svätej Eliške (pozn. V. P.).

rým autor legendy nabáda k modlitbám a úcte k svätým mučeníkom, čo má byť pre modliaceho sa zárukou na dosiahnutie Božích milostí.

Smrť ako element zvýrazňujúci posledné slová umierajúceho nachádzame aj v iných pamiatkach, napríklad v staroslovienskom *Živote Metoda*. Práve na smrteľnej posteli Metod určuje svojho nástupcu, čiže rozprávač jeho rozhodnutie umiestňuje do niekoľkých dní pred rozhodujúcim okamihom smrti. „*I opýtali sa ho a hovorili: Koho čuješ, otcé a učiteľ ctihodný, z učeníkov svojich, aby v učiteľstve tebe nástupcom bol? I ukázal im na jedného zo známych učeníkov svojich, nazývaného Gorazdom, a povedal: tento je vašej zeme slobodný muž, učený dobre v latinských knihách, pravoverný. To buď vôľa božia, i vaša láska, ako i moja.*“⁴ Hoci stredoveké literárne pamiatky obsahujú pomerne veľa pasáží, v ktorých sa hovorí o posledných okamihoch života, samotná smrť ako fyzická devastácia nie je opísaná plasticky a autori sa sústreďujú predovšetkým na posledné výroky a odkazy umierajúceho s cieľom odovzdať duchovné poslanstvo daného svätca. Ťažiskom sa stávajú hagiografické pasáže, v ktorých je historická zmienka o smrti zastúpená priam lakonicky, pričom opisy zázrakov nezriedka dosahujú aj niekoľko strán.

Stredoveká literatúra podávala posledné okamihy života človeka, ako aj obrazy nebeského raja, či pekelného zatratenia pomerne staticky, čo bolo spôsobené viacerými elementmi:

1. dôraz sa kládol predovšetkým na výpoveď umierajúceho,
2. obrazy neba boli cirkevnou vrchnosťou zakazované,
3. pred obrazmi pekla mali autori prílišný rešpekt, ktorý im bránil v detailnejšom umeleckom prepracovaní.

V humanistickej literatúre reakciu na okamih smrti zobrazujú predovšetkým veršované epicédie, ktoré predstavujú „*neskoršiu fázu aktívneho formovania umeleckej reakcie na skon blízkej, spoločensky dôležitej alebo v nejakom zmysle váženej osoby*“.⁵ Výpoveď sa nedotýka postavy

⁴ Ratkoš, Peter: *Veľkomoravské legendy a povesti*. Bratislava: Tatran 1977, s. 82.

⁵ Keruľová, Marta: *Habitus staronových tvorcov literárnych dejín*. In: Šesťkrát cesta za autorom. Nitra: FF UKF 2010, s. 102.

svätca, ale v prevažnej miere ide o mecenáša, patróna a pod. V duchu návratu humanizmu k antickým ideálom prevahu nad kresťanskými motívmi majú motívy čerpajúce z antickej mytológie. Sympatie k antickej kultúre sú zrejmé aj v spôsobe nazerania na prichádzajúcu smrť. Kým stredoveká a neskôr aj baroková literatúra vystríha pred náhlou smrťou ako nebezpečenstvom, ktoré ohrozuje spasenie človeka v prípade, že ho zastihne nepripraveného, humanistickí autori spochybňujú úzkosť zo smrti, lebo „*v starobe človek umiera opodstatnene a zaslúžene a ten, čo umiera v mladom veku, je zas miláčikom bohov*“.⁶ Ide o rétorickú montáž citátov z antických autorov, ktorá ale neprihliada na možnosť náhlejšej – a pre spasenie nebezpečnej – smrti tak v živote starého, ako aj mladého človeka. Utrpenie ako podmienka vykúpenia sa v textoch slovenských humanistov nenachádza, príčinou čoho je dôraz na ich primárne občianske cítenie a uplatnenie sa v kruhu známych. Limitujúce normy humanistickej estetiky, ktorá bola výraznou mierou poznačená antikou – a to tak zo stránky obsahovej, ako aj formálnej – neumožňovali emocionálny „rozlet“, ktorý prišiel až s nástupom baroka a odmietnutím plochej imitácie, pravidiel a noriem, ktorými bola humanistická literatúra zviazaná. Na „posledné veci človeka“ v porovnaní s barokovou literatúrou nazerala sterilne, čo bolo spôsobené predovšetkým v jej ukotvenosti v antike, ktorá skôr ako na element smrti prihliadala na element života.

V období baroka bol ľudský život chápaný len ako ilúzia či sen a jeho nestálosť sa podčiarkovala pesimistickými myšlienkami o pomínutelnosti, márnosti a ničotnosti všetkých pozemských a svetských vecí. Pravá skutočnosť nastala až po skončení sna alebo hry, za ktoré sa pozemský život pokladal, t. j. po smrti. Tá sa hlavne v religióznej tvorbe nechápe ako absolútne zlo, aj keď za negatívne záležitosti okolo skonu si človek môže sám. Ortieľ umierania je vlastný každému smrteľníkovi, preto myšlienku na smrť neslobodno zanedbávať, lebo človek nemusí dôjsť k spásu, ale naopak – k večnému zatrateniu.

⁶ Ibidem, s 108.

S cieľenou prípravou na dobrú smrť ako filozofiou trestu alebo odmeny za život na zemi sa zaoberala predovšetkým baroková homiletika, pripomínajúca „memento mori“ na každom možnom mieste. V barokovej náboženskej literatúre sa v duchu barokovej mentality najčastejšie rozpráva o štyroch posledných veciach človeka: smrť, súd, nebo a peklo. Nesústreďuje sa už len na posledné okamihy života človeka, ale výrazne upriamuje jeho pozornosť na zásady, podľa ktorých má žiť, aby sa vyhol večnému zatrateniu. Motív smrti sa neobmedzuje iba na krátky úsek textu, okamih smrti sa v barokovej literatúre nestáva len strohým momentom, ale tejto ústrednej myšlienke sú venované celé kázne či nábožensko-vzdelávacie spisy.

Jedným z nich je aj spis Benigna Smrtníka *Kunstt dobre umriti*.⁷ Základný duchovný plán svojho diela predkladá v predhovore s názvom *Predmluva*: vystríha, poučuje in medias res. Nezmieňuje sa o antickom princípe „docere et delectare“ (poučat' a zabávať), lebo na príjemnosti nie je čas – naliehavosť dobre sa pripraviť na smrť v úvodných častiach spisu preráza estetické záujmy. „Memento mori“ sa prakticky prejavuje v rôznom znení a výrokoch v celom predhovore: „*Nebo nevíme dne, ani hodiny. Umriti jiste musíme, ale nevíme kde? Jako? Kdy? Pozorujte!*“⁸ alebo: „*Varujte se mladí, pozorujte starci, učte se umriti.*“⁹

Vieme, že barok dovoľoval väčšiemu počtu bežných laikov stretávať sa s knihou, ako tomu bolo v slovenskom stredoveku i v humanizme a renesancii. Zaujímavý je postoj autora k čitateľovi. Ak berieme do úvahy, že čitateľ je adresátom, v baroku sa autor usiluje cielene na neho pôsobiť, dokonca narába s emóciami adresáta. Samozrejme, k dispozícii má rétoriku a musí sa vtesnať do jej zákonov. Barokové hyperbolické vnímanie sveta i všetkého, čo je v ňom, je jednou stranou rétorického pôsobenia. Vyjadrovanie sa trópmi či figurami a ich

⁷ Smrtník, Benignus: *Kunstt Dobre Umriti. Aneb: Sškola Duchowny Wnizto každý Werící Krestian učí se od zlebo nystribati a dobre činiti, aby mohl sstaslive žjivot svůj dokonati*. Trnava 1697.

⁸ Ibidem, s. 6.

⁹ Ibidem, s. 7.

konštelácia sa prejavujú výsostne barokovo, no autor vsúva do textu aj populárne a ľudové prvky. Je viditeľné, že má na zreteli úroveň čitateľského publika a snaží sa naň pôsobiť. Smrtník obvykle neschádza z pomerne nadradenej pozície poučujúceho autora, ale exemplá používa nanajvýš naturalistické. Vykazovanie expresívnej barokovej dynamiky môžeme sledovať aj na príbehu ženy, ktorý uvádza Smrtník. Žena celý život zotrvala v modlitbách, zachovávala pôst, rozdávala almužny a chodila do kostola. Po smrti jej dcéra niekoľko týždňov každý deň obetovala za matku modlitbu, kým *„jedného dne samotna byla v svem pokojíku, přibodilo se devččky, že na ní náhly a neobyčejný strach přišel, i ohledna se ke dvěram odkud se jí zdálo, že slyšela hurt, uzřela jednu potvoru broznu v spusobe svine odranej, oheň a smrad težký ze seba vukol vydavajicu. Odkud kdyby byuše velice prestrašena stala z místa modlitby, ke oknu nable bežala, aby ven z pokojíka vyskočila. Ale slyšice ona hlas po sebe tento: požhovej dcero, dcero požhovej; posilnena jsuce od Boha zmužile stala, aby slyšala, co by chcela tá strašlivá potvora mluvití. I promluvila ke ni potvora blasem lidským: nini pozoruj dcero má, že jsem ja auvě! nešťasna a zlořečena matka tvá, která ačkolvěk jsem život dobrý, nevinný, v obcovaní pobožnem pred lidmi vždycky vedla, však nicmenej pro nektere težke a obyčdne hrůchy, kttere jsem s tvým otcem špatně provodila a z kterých jsem se pro hanbu nikdy nespořídala, do večného ohne odsuzena jsem: a proto za mne se více nemodlí.“*¹⁰ Smrtník v tomto prípade opúšťa líniu umierneného učiteľa a nastupuje na cestu tvrdej jezuitskej metodiky,¹¹ ktorá v tom čase využívala surové opisy telesného trýznenia, naturalistické vykresľovanie zániku, rozkladu, hnisu, hniloby ako aj vyobrazenie pekla s jeho telesnými trestami, hrôzami a mukami, ktoré v sebe nesú prvky topickosti. Samotnú moralizáciu tvorí výpočet utrpení, ktoré musí zatratená duša znášať, hrôzostrašnosť trestu zintenzívňujú senzúálne vnemy. Vo všetkých prípadoch „poslovia pekla“ slúžia zároveň ako poslovia boží, ktorí majú úlohu práve zlým príkladom vystríhať pred podobným konaním. Okolo ústrednej myšlienky, ktorou je nevyhnutnosť smrti a nepoznaný mo-

¹⁰ Ibidem, s. 112.

¹¹ Obidvaja pôvodní autori príbehov – Joannes Aegidius a Serafin Razius boli príslušníci jezuitskej rehole (pozn. V. P.).

ment jej príchodu, vyžadujúci nápravu hriješneho života a pripravenosť – navrstvuje autor obrazy dobre a zle pripravených zomrelých. Ich príbehy podáva čitateľovi ako pozitívny alebo negatívny vzor a kumulovaním vymenúva rôzne spôsoby, ktorými smrť postihuje človeka, nehľadiac na vekový alebo spoločenský status.¹² Tieto obrazy sa cyklicky opakujú na rôznych miestach s cieľom zvýšiť persuzívny účinok na recipienta. Pri postavách svätých, ktorí mali slúžiť ako názorný príklad v duchu idealizovaného typizovania, ale aj z dôvodu Smrtníkovej dobrej orientácie v teologickej a hagiografickej literatúre – býva pridružené typické gesto zbožnosti a odovzdanosti sa Bohu. Z literárneho hľadiska, keďže išlo o postavy významné, toto gesto vykazuje isté znaky topických princípov, napríklad svätý vždy umiera chváliac Boha: „*Tak umrel S. Augustin plačiaci, vzdychajúc sedm žalmův kajících s veliku pobožnostu rikajice. Tak S. Ambruš pri prijímaní velebnéj svatosti na modlídach a chvale Boží trvajice usnul v Panu. Tak S. Antonin Paduanský líbezne spívajice písen chvaly Blaboslavenej Panny Rodičky Boží vesele duši svau oddal Bohu svemu. Tak S. Thomas Aquinas pozdvihnuše oči i ruce své k nebi umirajuc tito slová pověděl, ktere na samy posled vykladal: Pod mihy muj a vejdemo na pole, a tak do nebe vletel.*“¹³

Permanentné pracovanie s ideálmi, ktoré volia smrť ako previnenie sa proti Bohu, a paralelné výzvy k ich nasledovaniu bývajú také frekventované, že sa z nich stávajú toposy o odhodlaní človeka postaviť sa v boji i proti väčšinovému zlu. Ciele a prostriedky vykazujú istú podobnosť a vedú čitateľa k starostlivosti o svedomie; t. j. aby sa neuchyľoval k pozemským pomínutelným veciam, privádzajúcim k hriechu, a aby sa opovážlivo nespoliehal na dlhý život a neodkladal príležitosť na pokánie.

¹² Tu díte bere, tam mladence táhne, tam starého poraža; tychto pri stole, jinych na lůžkach pernych, nekterych s jedem, tych hromem, tychto mečem, jinych vlnobytim morskym, jednych zubami zverův, druhych radostu prilišnu, jinych prilišnym zarmutkem uchvacuje a zjímanych morduje.

¹³ Smrtník, Benignus: *Kunst Dobre Umriti. Aneb: Sškola Duchovny Wnizto každý Wericí Krestian uč se od zleho nystribati a dobre činiti, aby mohł sstaslive žjvot svůj dokonati.* Trnava 1697, s. 192.

